

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

ПАНЧЕНКО ІРИНА МИХАЙЛІВНА

УДК 811.112.2'42

**ІМПЛІЦИТНА АДРЕСАТНА РЕФЕРЕНЦІЯ
В НІМЕЦЬКОМОВНОМУ ДИСКУРСІ:
СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ
І ПРАГМАДИСКУРСИВНИЙ АСПЕКТИ**

Спеціальність 10.02.04 – германські мови

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі німецької філології та перекладу Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
БЕЗУГЛА Лілія Ростиславівна,
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна,
професор кафедри німецької
філології та перекладу.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
ОСОВСЬКА Ірина Миколаївна,
Чернівецький національний
університет імені Ю. Федьковича,
в.о. декана факультету іноземних мов;

кандидат філологічних наук, професор
ГЛАДУШ Надія Федорівна,
Київський університет
імені Бориса Грінченка,
професор кафедри англійської
філології та перекладу.

Захист дисертації відбудеться 3 листопада 2016 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.27 Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. 7-75.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.

Автореферат розісланий “15” вересня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.І. Морозова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У реферованій роботі представлено результати дослідження структурно-семантичних і прагматискурсивних характеристик висловлень з імпліцитною адресатною референцією у сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі.

Адресатну референцію визначаємо як співвіднесеність певного актанта пропозиції висловлення з конкретним адресатом / адресатами цього висловлення, оформлену за допомогою вербальних або невербальних засобів (або їхньої комбінації). Імпліцитна адресатна референція виникає за умов відсутності експліцитних (іменникових або займенникових) засобів референції до адресата, коли ідентифікація адресата відбувається шляхом переосмислення референції на ґрунті дискурсивного контексту.

Референція як відношення мовного знака до об'єктів реальної чи уявної позамовної дійсності є одним із центральних понять сучасної прагмалінгвістики. Лінгвістичні дослідження референції спираються на результати наукового пошуку логіки та філософської семантики, де вона розглядалася в позаконтекстних умовах як статичне відношення між лінгвістичною одиницею та її референтом (Дж.С. Мілль, Г. Фреге, Б. Рассел, Р. Карнап). У динамічній інтерпретації референція становить співвіднесеність із індивідуальними об'єктами й ситуаціями, що варіюють у кожному окремому референційному акті (П.Ф. Стросон, Дж.Р. Сьорль, К.С. Доннелан, Л. Лінский, С. Кріпке), спільне конструювання смислу комунікантами, які, використовуючи мову, активують ментальні репрезентації позамовної дійсності (М. Шварц-Фрізель), її аналіз відбувається на рівні висловлення або тексту. У когнітивній лінгвістиці референція розглядається як ментальний стан свідомості, в якому реалізується актуальний зв'язок між мовою та світом, як результат відповідних когнітивних операцій (Р. Джекендоф, Дж. Пауелл).

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень феномен адресації привертає увагу як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців, роботи яких присвячені засобам експліцитної адресатної референції на матеріалі німецької (В. Беш, Ф. Браун, Н.М. Величко, М. Газе, Д. Гартман, М. Гартунг, В.М. Глушак, І.В. Корнійко, Г.-Л. Кретценбахер, Н.Л. Романова, К. Шуберт), англійської (О.П. Воробйова, Н.П. Карпчук, Н.М. Коваленко, М.М. Копчак, М.О. Олікова, О.М. Погорелко, О.В. Філіппова), української

(К.Б. Олексій, І.В. Романюк), французької (Н.О. Дем'янова, А.В. Кікало), іспанської (О.В. Яковлева), польської (А.В. Полонський), російської (О.М. Погорелко, Н.І. Формановська, О.Д. Шмельов) та інших мов. Проте поза увагою дослідників залишається вивчення саме імпліцитної адресатної референції. Хоча деякі лінгвісти (В. Голлі, П. Кюн, І. Петтер-Ціммер) торкалися проблеми непрямой адресації, однак фундаментального дослідження феномена імпліцитної адресатної референції, що охоплює вивчення її структурно-семантичних та мовленнєвоактових особливостей, на сьогодні не проведено.

Актуальність теми дослідження визначається застосуванням дискурсивно-прагматичним підходом, що є одним із пріоритетних у сучасній лінгвістиці, а також необхідністю детального аналізу сутності імпліцитної адресатної референції та особливостей її реалізації в сучасному німецькомовному дискурсі. Робота сприяє розв'язанню одного з найважливіших наукових завдань сучасної германістики – встановленню особливостей актуалізації імпліцитних смислів у німецькомовному дискурсі.

Зв'язок роботи з науковими планами. Тема дисертації відповідає профілю наукових досліджень, що проводяться на кафедрі німецької філології та перекладу Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в рамках тем «Проблеми іноземної мови, перекладознавства та методики когнітивно-дискурсивної парадигми», номер держреєстрації 0109U007962, та «Когнітивно-дискурсивні дослідження мови та перекладу», номер держреєстрації 0114U004320.

Об'єктом дослідження є висловлення з імпліцитною адресатною референцією в сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі.

Предмет дослідження становлять структурно-семантичні й прагматичні характеристики висловлень з імпліцитною адресатною референцією в сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі.

Відповідно, **мета** дослідження полягає у встановленні структурно-семантичних і прагматичних властивостей висловлень з імпліцитною адресатною референцією, які актуалізуються в сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі.

Меті дослідження підпорядковується вирішення таких **завдань**:

- систематизувати наукові підходи до вивчення референції;
- окреслити теоретичні засади дискурсивно-прагматичного підходу до вивчення адресатної референції;

- розробити дискурсивно-прагматичну методику дослідження висловлень з імпліцитною адресатною референцією в сучасному німецькомовному дискурсі;
- класифікувати висловлення з імпліцитною адресатною референцією за ступенем переосмислення пропозиційного змісту та встановити її індикатори;
- з'ясувати іллокутивний та стратегічний потенціал досліджуваних висловлень;
- виявити випадки комунікативних невдач на ґрунті імпліцитної адресатної референції в сучасному німецькомовному дискурсі.

Матеріал дослідження склав масив даних із 1592 дискурсивних фрагментів з імпліцитною адресатною референцією, відібраних методом суцільної вибірки з художніх творів сучасних німецькомовних авторів загальним обсягом близько 25432 сторінок.

Методологічною базою дослідження слугують принципи дискурсивної прагмалінгвістики, яка на сучасному етапі розвитку характеризується акцентуацією когнітивного та дискурсивного векторів дослідження мовленнєвої взаємодії (Л.Р. Безугла, В.Ф. Велівченко, Н.Ф. Гладуш, С.О. Застровська, В.В. Козловський, А.П. Мартинюк, О.І. Морозова, І.М. Осовська, І.І. Пірог, А.М. Приходько, Л.В. Солошук, І.П. Сусов, І.Є. Фролова, І.С. Шевченко).

Для вирішення окремих завдань розвідки залучаються такі **методи**:

- загальнонаукові (спостереження, опису, індукції, дедукції) – для відбору та аналізу мовного матеріалу й викладення положень дисертації;
- логіко-семантичні (імплікації, інференції, пресупозиції) – для виведення імпліцитної адресатної референції;
- структурно-семантичний – для виокремлення та класифікації індикаторів імпліцитної адресатної референції, дослідження їх структурно-семантичних характеристик;
- дискурсивно-прагматичні (контекстуальний, мовленнєвоактовий, інтенційний) – для виявлення іллокутивного потенціалу висловлень з імпліцитною адресатною референцією;
- дискурсивно-стратегічний – для виявлення їх стратегічного потенціалу в німецькомовному дискурсі;
- елементи кількісних підрахунків – для встановлення частотності релевантних явищ.

У роботі верифіковано **дослідницьку гіпотезу** – в сучасному німецькомовному дискурсі мовець, реалізуючи мовленнєві акти різних

іллокутивних типів, здійснює референцію до адресата в імпліцитний спосіб за допомогою низки вербальних та невербальних засобів, вибір яких зумовлено дискурсивними стратегіями вуалювання, позитивної та негативної ввічливості.

Наукова новизна дослідження полягає у введенні поняття імпліцитної адресатної референції та встановленні її структурно-семантичних і прагмадискурсивних характеристик у сучасному німецькомовному дискурсі, зокрема вперше:

- уведено поняття та надано дефініцію імпліцитної адресатної референції;
- розроблено класифікацію її індикаторів за ступенем переосмислення пропозиційного змісту;
- окреслено іллокутивний та дискурсивно-стратегічний потенціал висловлень з імпліцитною адресатною референцією;
- виявлено й систематизовано випадки релевантних комунікативних невдач.

Наукова новизна отриманих результатів може бути узагальнена в таких **положеннях**:

1. Адресатна референція як співвіднесеність одного з актантів пропозиції висловлення з його адресатом має експліцитний або імпліцитний спосіб вираження. Імпліцитна адресатна референція становить апеляцію до адресата / адресатів за відсутності експліцитно оформленого звертання, її виведення відбувається на основі дискурсивного контексту.

2. За ступенем переосмислення пропозиційного змісту імпліцитна адресатна референція має два типи: 1) переосмислення всієї пропозиції висловлення, 2) переосмислення лише адресатної референції на ґрунті індикаторів – специфічних лінгвістичних засобів, які сигналізують наявність імпліцитного позначення адресата.

3. Індикатори імпліцитної адресатної референції за структурно-семантичним критерієм поділяються на лексичні (іменникові, прикметникові та займенникові: особовий займенник *wir*, що не інклюзує адресанта, особові займенники 3-ї особи *er / sie / sie*, вказівні займенники *der / die* та *dieser / diese*, невизначено-особові займенники) та граматичні (еліпсис, пасивний стан дієслова та конструкції із займенниками *es, das, was*). Імпліцитна адресатна референція здатна супроводжуватись метафоричним і метонімічним переосмисленням пропозиції висловлення, а також невербальними засобами.

4. Висловлення з імпліцитною адресатною референцією здатні реалізувати мовленнєві акти різних іллокутивних типів і демонструвати різні сполучення експліцитної та імпліцитної іллокуції, насамперед, директивного типу. Найбільш частотною комбінацією є «експліцитний асертив – імпліцитний директив».

5. Успішна адресатна референція передбачає її реалізацію мовцем у межах певного мовленнєвого акту, сприйняття та правильну інтерпретацію адресатом. В успішному мовленнєвому акті адресатна референція завжди успішна, тоді як у неуспішному мовленнєвому акті вона може бути як неуспішною, так і успішною. Остання ситуація має місце, коли адресатові вдається вірно декодувати спрямованість мовлення на себе, але не вдається зрозуміти й правильно інтерпретувати загальний смисл висловлення.

6. Комунікативні невдачі на ґрунті імпліцитної адресатної референції виникають через неточну референційну віднесеність, що пов'язана з непрозорістю форми адресатної референції. У випадку нерозуміння або неправильного розуміння адресатна референція може бути відновлена за ініціацією адресанта або адресата висловлення.

7. Імпліцитна адресатна референція підпорядкована тактиці непрямого позначення адресата та взаємодіє зі стратегіями вуалювання, позитивної та негативної ввічливості.

Теоретичне значення дослідження зумовлене його внеском у дискурсологію (поглиблення уявлень про особливості діалогічної взаємодії за допомогою висловлень з імпліцитною адресатною референцією), лінгвопрагматику (встановлення іллокутивного потенціалу висловлень з імпліцитною адресатною референцією), теоретичну граматику та лексикологію німецької мови (виявлення лексичних і граматичних індикаторів імпліцитної адресатної референції). Результати дослідження сприяють розробці теорій референції, мовленнєвих актів, імплікатур, увічливості, комунікативних невдач та поглибленню наукових знань у сфері розмовного дискурсу.

Практична цінність отриманих результатів полягає у можливості їх використання у викладанні курсів із теоретичної граматики німецької мови (розділи «Займенник», «Іменник», «Пасивний стан дієслова / Дієслово», «Прикметник», «Безособові конструкції», «Еліipsis»), лексикології (розділ «Фразеологія»), риторики (розділ «Основи мовленнєвого впливу»), загального мовознавства (розділ «Мова й мислення»), теорії комунікації (розділ «Фактор адресата»),

спекурсів із логіки, прагмалінгвістики, психолінгвістики, дискурсології, а також у наукових розвідках студентів та аспірантів.

Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри німецької філології та перекладу Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Їх **апробація** відбулася на дванадцяти наукових конференціях:

- десяти міжнародних: десяти міжнародних: IX Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2010); X Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2011); XI Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2012); Українсько-німецька наукова конференція «Semantik und Pragmatik im Spannungsfeld der germanistischen und kontrastiven Linguistik» (Донецьк, 2012); II Наукова конференція германістів з міжнародною участю «Германістика у XXI столітті: когнітивна, соціо- та прагмалінгвістика» (Харків, 2012); XII Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2013); XIII Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2014); XIV Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2015); IX Міжнародна наукова конференція «Пріоритети германського та романського мовознавства» (Луцьк, 2015); XV Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація» (Харків, 2016);
- одній всеукраїнській: II Всеукраїнська науково-методична конференція «Методичні та психолого-педагогічні проблеми викладання іноземних мов на сучасному етапі» (Харків, 2009);
- одній міжвузівській: Наукова конференція германістів «Германістика у XXI столітті: когнітивна, соціо- та прагмалінгвістика» (Харків, 2010).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено в 7-ми одноосібних статтях, 6 із яких опубліковано у фахових збірках наукових праць України, 1 – у закордонному спеціалізованому виданні, і тезах 11-ти конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів із висновками, загальних висновків, додатку, списку використаної літератури (354 позиції) та списку джерел ілюстративного матеріалу (83 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 234 сторінки (обсяг основного тексту – 187 сторінок).

У роботі наведено 7 таблиць і 2 рисунки, 237 фрагментів із масиву емпіричного матеріалу.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано вибір теми та її актуальність, наведено дані про мету, завдання, об'єкт, предмет, матеріал, методи дослідження, про наукову новизну, теоретичне та практичне значення, про апробацію результатів та структуру дисертації.

Розділ перший «**Теоретичне підґрунтя дослідження адресатної референції**» присвячено теоретичному обґрунтуванню дослідження шляхом аналітичних оглядів провідних концепцій референції, виведенню власних дефініцій релевантних явищ (референції, референта, адресатної референції), а також виокремленню різновидів адресатної референції.

Референція – співвіднесеність певного актанта пропозиції висловлення з конкретним об'єктом (у широкому розумінні) реальної чи фіктивної дійсності, що реалізується за допомогою вербальних чи невербальних засобів (або їхньої комбінації). *Актантом* є елемент пропозиції, представлений у висловленні здебільшого номінативною одиницею, що є підпорядкованою дієслову та детермінує його валентність.

Лінгвістичні дослідження референції спираються на результати наукового пошуку логіки та філософської семантики, які розглядають референцію як статичний феномен у позаконтекстних умовах – відношення між лінгвістичною одиницею та її референтом. Статична теорія референції (Дж.С. Мілль, Г. Фреге, Б. Рассел, Р. Карнап) спрямована на однозначне виділення об'єкта з множини інших об'єктів і, відповідно, на однозначну (істинну) інтерпретацію знака. У рамках цієї моделі прийнято вважати, що здатність мовної одиниці до референції визначається смислом, який є конвенційно закріпленим за нею.

Референція в динамічній інтерпретації (П.Ф. Стросон, Дж.Р. Сьорль, К.С. Доннелан, Л. Лінский, С. Кріпке, Р. Джекендоф, Дж. Пауелл, М. Шварц-Фрізель) передбачає співвіднесеність мовних знаків із об'єктами й ситуаціями, що варіюють у кожному окремому референційному акті, вирішальна роль при цьому належить прагматичним факторам конкретного референціального акту: характеристикам комунікантів і комунікативної ситуації, а також

характеру відносин між ними, інтенції мовця, контексту. Згідно з цією концепцією, мовні одиниці не можуть здійснювати референцію самі по собі, а лише слугують інструментарієм для користувача мови. У динамічній моделі аналіз референції відбувається не на рівні позаконтекстного слова чи речення, а на рівні висловлення чи тексту.

Референт – об'єкт (у широкому розумінні) реальної чи фіктивної дійсності, з яким за допомогою вербальних та / або невербальних засобів співвідноситься конкретний актант пропозиції висловлення.

Адресатна референція – співвіднесеність одного з актантів пропозиції (експліцитної або імпліцитної) висловлення з його адресатом. Вона безпосередньо пов'язана з категорією зверненості, але не є її термінологічним аналогом. Під зверненням розуміємо комунікативну категорію. Комплекс лексико-граматичних засобів для реалізації цієї категорії становить звертання.

Вербальна адресатна референція реалізується за допомогою лінгвістичних засобів, а невербальна – за допомогою нелінгвістичних (кінесичних, проксемічних, просодичних). Невербальні засоби адресатної референції можуть супроводжувати вербальні або вживатися автономно.

Визначена адресатна референція – співвіднесеність з конкретним, однозначним адресатом, а **невизначена** – з гіпотетичним абстрактним чи невизначеним представником із множини потенційних адресатів.

Моноадресатна референція є референцією до одиничного адресата, тоді як **поліадресатна** референція становить співвіднесеність із множиною адресатів висловлення (двома або більше).

У другому розділі «**Методологічні засади дослідження адресатної референції**» конкретизується термінологічний апарат дослідження, вводиться та аналізується поняття імпліцитної адресатної референції, а також обґрунтовується вибір емпіричного матеріалу та описується методична процедура розвідки.

Звертанням називаємо експліцитну вербальну форму адресатної референції, що в сучасному німецькомовному дискурсі може бути синтаксично фіксованою або вільною (вокативною) та реалізується за допомогою іменникових (іменникові вокативні форми) та займенникових (адресатні займенники) засобів. **Іменникова експліцитна** адресатна референція – співвіднесеність певного актанта пропозиції висловлення з адресатом / адресатами цього висловлення за допомогою іменника, що не є синтаксично фіксованим.

Займенникова експліцитна адресатна референція – співвіднесеність одного з актантів пропозиції висловлення з конкретним адресатом / адресатами цього висловлення за допомогою адресатного займенника.

Імпліцитну адресатну референцію (далі – *IAP*) визначаємо як апеляцію до адресата / адресатів висловлення за умов відсутності експліцитно вираженого звертання, виведення якої відбувається на основі дискурсивного контексту. На рівні адресатної референції розрізняємо інтендовану (цілеспрямовану) та неінтендовану (несвідому) імпліцитність.

Під *адресатом* розуміємо особу (рідше тварину, предмет чи явище – квазі-адресат) чи групу осіб, якій / яким мовець призначає своє повідомлення, та розглядаємо його як активного учасника комунікації, що детермінує мовленнєву поведінку мовця, в тому числі й вибір форми адресатної референції. *Експліцитним* адресатом є експліцитно оформлений за допомогою вербальних чи / та невербальних засобів одержувач повідомлення. *Імпліцитний* адресат – це адресат, апеляція до якого відбувається у непрямий спосіб і виводиться на основі дискурсивного контексту. За умов наявності як імпліцитного, так і експліцитного адресата, останній може виконувати функцію пасивного формального адресата або повноцінного адресата, звернення до якого має іншу інтенцію, ніж звернення до імпліцитного.

Розмежовуємо поняття *визначеного* (конкретного) та *невизначеного* адресата – неконкретного представника з множини потенційних адресатів або абстрактного, узагальненого адресата.

Процедура дослідження охоплює такі **етапи**: 1) встановлення критеріїв вибірки, формування емпіричної бази розвідки; 2) індуктивне узагальнення мовного матеріалу, формулювання гіпотези дослідження; 3) верифікація гіпотези шляхом аналізу емпіричного матеріалу й систематизація отриманих даних.

Критерієм формування вибірки слугувала наявність у пропозиції висловлення актанта, який співвідноситься з адресатом у непрямий спосіб.

Для адекватної інтерпретації дискурсивного фрагмента та виводу імплікатури наводиться стислий опис широкого дискурсивного контексту. *IAP* експлікується після відповідного висловлення за допомогою логічного знака $+>$ – «впливає дискурсивно», наприклад:

(1) [Чоловік пригощає жінку шампанським]

„Gibt's was zum Feiern?“ , will ich wissen. „Nö“, meint Carsten. „Aber ich darf doch wohl eine wunderschöne Frau zu einem Glas Champagner einladen“. (+> Sie sind wunderschön. & Ich lade Sie zu einem Glas Champagner ein.)

Er zwinkert mir zu und ich ... herrje, was mache ich denn da? Ich kichere! Das macht mich nun doch etwas nervös. (Hertz)

При формуванні імплікатури вказуємо саме займенникову експліцитну форму, оскільки вважаємо займенники головним засобом референції, зокрема адресатної. Іменникову форму (ім'я) додаємо, коли в ситуації спілкування наявні як експліцитний, так і імпліцитний адресат, або декілька потенційних адресатів.

У розділі третьому «**Структурно-семантичні характеристики імпліцитної адресатної референції в сучасному німецькомовному дискурсі**» проводиться розмежування мовленнєвих актів (далі – МА) з ІАР за ступенем переосмислення пропозиційного змісту та розглядаються індикатори ІАР.

Індикаторами ІАР є специфічні лінгвістичні засоби, що сигналізують про наявність імпліцитного позначення адресата. Один МА може містити декілька індикаторів ІАР. У прикладі (1) індикатором ІАР є іменник *Frau* (жінка), що комбінується з означенням *wunderschön* (чудова). Іменникові індикатори ІАР охоплюють іменники та субстантивовані прикметники та можуть супроводжуватися метафоричним або метонімічним переосмисленням пропозиції висловлення, приміром:

(2) [Сестри Ліза та Ганна сваряться]

„Dafür bist du jetzt zwanzig Kilo schwerer als ich!“

„Lieber Schwein als Ziege!“ (+> Du bist eine Ziege! +> Du bist dumm!)
(Lind)

Іменник, що вжито у генералізуючому значенні, може позначати групу / категорію осіб, до якої належить адресат, або групу / категорію осіб, що протиставляється йому.

Дискурсивний фрагмент (3) демонструє прикметниковий індикатор ІАР, а саме прикметник із суфіксом *-bar*, що має семантику пасивної здатності до дії. Говорячи «волі можна навчитися», мовець імпліцитно реферує до адресата: «ти можеш навчитися волі»:

(3) [Жінка підбадьорює свого знайомого]

„Ich bin vierunddreißig. Ich...“

„Ich sage doch: Man kann alles ändern. Mit vierundsechzig, mit

vierundachtzig – man muß es nur wollen. <...>, eine Spur von Willen ist natürlich die Voraussetzung. Und Wille ist erlernbar. Kraft ist erlernbar! (+> Du kannst Wille und Kraft erlernen.) (Link)

У фрагменті (4) спостерігаємо позначення адресата за допомогою займенника першої особи множини *wir*, що референційно не включає мовця:

(4) [На прийомі у лікаря]

„Wir haben drei Probleme“, begann er, „Die Amnesie davor, die Amnesie danach und das schlechte Arbeitsgedächtnis jetzt“. (+> Sie haben diese drei Probleme.)

„Was meinen Sie mit schlechtem Gedächtnis?“ (Suter)

Використання займенника *wir* відносно адресата та мовця одночасно до випадків ІАР не відносимо та вважаємо, що таке *wir* семантично інкорпорує адресатний займенник.

У сучасному німецькомовному дискурсі займенники, що вживаються в якості індикаторів ІАР, в залежності від контексту та характеру комунікативної ситуації можуть набувати додаткових колокутивних смислів (термін Р. Келлера). Приміром, вживання відносно адресата висловлення займенника третьої особи у фрагменті (5) має зневажливу колокацію:

(5) [Керівник підприємства розмовляє з інженерами, поводячись так, наче він не помічає присутню жінку, що виступала проти його кандидатури]

Erster Mitarbeiter: *Wer ist die Frau?*

Dunkert: *Ach wer. Ich weiß nicht. Sie gehört nicht hierher. <...> Sie ist hier unbekannt. Sie soll verschwinden. (+> Tinka, Sie sind entlassen.) (Braun)*

Фрагмент (6) містить імпліцитне позначення адресата за допомогою вказівного займенника *der*, що конкретизується підрядним означальним реченням:

(6) [Перед обідом сім'ї]

„Wer kocht heute eigentlich das Mittagessen?“ fragte er übergangslos. <...>

„Oh“, sagte Patricia spitz, „dann schlage ich doch vor, es kocht der, der fragt! Im Übrigen hat das ja auch noch ein bißchen Zeit. Es ist gerade elf Uhr!“ (+> Koch (du) das Mittagessen!) (Link)

У фрагменті (7) про імпліцитність адресатної референції сигналізує невизначено-особовий займенник *jemand* (хтось):

(7) [Чоловік провокує ревності у подруги]

„Soll ich dir mal sagen, wie viele Frauen mir in dieser Woche signalisiert haben, dass sie sofort bereit wären, Mias Stelle zu übernehmen? Mit allen Rechten und Pflichten?“

„Ich wette, jede einzelne deiner Sprechstundehilfen“, sagte ich. „Und wie viele sind das?“

„Hoho, ist da etwa jemand eifersüchtig?“, fragte Ole. (+> Du bist eifersüchtig.) (Gier)

Найбільш поширеним індикатором ІАР є еліпсис, який характеризується референційним пропуском та сприяє мовній економії:

(8) [В магазині одягу]

„Weia, ganz schön viel Auswahl, was? Könnten Sie mir vielleicht helfen?“

„Welche Größe?“ (+> Welche Größe haben Sie?)

„Na ja, so...“ (Sachau)

Індикатором ІАР у фрагменті (9) є пасивний стан дієслова з невербалізованим агенсом. Мовець не вказує експліцитно, хто має виконувати дію – оплачувати детектива, проте імпліцитно має на увазі адресатку:

(9) [Жінка просить у знайомого контакти відомого приватного детектива]

„Also. Wen können Sie mir empfehlen?“

„Sie meinen eine Art Detektiv“, mutmaßte Stirling. Und sagte: „Ein Detektiv muß bezahlt werden“. (+> Können Sie einen Detektiv bezahlen?) (Steinfest)

Іншим синтаксичним індикатором ІАР є конструкція *wie wäre es mit*, продемонстрована у фрагменті (10), що є конвенціоналізованою для пропонування спільної дії, тобто також передбачає імпліцитне позначення адресата:

(10) [Чоловік запрошує знайому в бар]

„Wie wäre es mit einem allerletzten Drink?“ hörte ich ihn wie durch Watte. (+> Trink (du) mit mir!) Lieber Gott, vielen Dank. Ich nickte, während er mir galant meinen Mantel abnahm. (Grube)

Виведення ІАР може потребувати переосмислення всієї експліцитної пропозиції висловлення. Приміром, у дискурсивному фрагменті (11) виведення імплікатури, а отже і встановлення адресата висловлення, вимагає врахування пресупозиції «особисті речі інших не можна брати»:

(11) [Друзі відпочивають разом]

Ich fand drei Bananen in der Küche. Eine davon wollte ich aufessen. „Also, ich weiß nicht, ob die auf Heinz-Peters Liste steht“, meinte Ollie vorsichtig. „Wenn nicht, dann ist sie sozusagen Privatbesitz“. (+> Iss (du) die Banane nicht!) Ich wollte die Banane zurücklegen. Aber Till bestand, dass ich sie essen sollte. (Gier)

Адресатна референція здатна виводитися на ґрунті невербального акту. Приміром, офіціантка поглядом спонукає відвідувача, який супроводжує дівчину, піти й подивитися, чи потрібна його подружці допомога:

(12) [У бапі]

„Entschuldige“, schluchzte sie und verließ den Tisch in Richtung Toilette. Er wartete. Jedesmal, wenn er aufsaß, fing er einen vorwurfsvollen Blick der Bedienung ein. (+> Gehen Sie nachsehen!) Nach fünf Minuten stand er auf. (Suter)

У розділі четвертому «**Прагматискурсивні характеристики імпліцитної адресатної референції в сучасному німецькомовному дискурсі**» встановлюється іллокутивний та стратегічний потенціал висловлень з ІАР, а також досліджуються випадки комунікативних невдач на ґрунті адресатної референції.

У сучасному німецькомовному дискурсі імпліцитна адресатна референція здатна реалізуватися в експліцитних (8), індириктних (10) та імплікативних мовленнєвих актах (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 11). У експліцитних МА імпліцитність має місце лише на рівні адресатної референції.

Імплікативні висловлення з індикаторами ІАР здатні реалізувати різні іллокутивні типи МА асертивів, експресивів, квеситивів, директивів та комісивів і демонструвати різні сполучення експліцитної та імпліцитної іллокуції. Приміром, фрагмент (7) становить імплікативний експресив, хоча експліцитний компонент висловлення є квеситивом. Експліцитний асертив, наведений у фрагменті (9), на імпліцитному рівні становить квеситив.

Найбільш частотною комбінацією є «експліцитний асертив – імплікативний директив» (1, 3, 11). Поеднання експліцитної директивної іллокуції з не-директивною імпліцитною іллокуцією не зафіксовано.

Успішна адресатна референція передбачає її реалізацію мовцем в межах певного мовленнєвого акту, сприйняття та правильну інтерпретацію адресатом. Для досягнення успішності адресатна

референція має бути: 1) зрозумілою / прозорою; 2) адекватною адресатові, комунікативній ситуації та характеру відносин між співрозмовниками; 3) коректною та прийнятною в соціальному колі, до якого належать комуніканти (соціумі, етносі, соціальному прошарку, групі тощо). Недоречна чи недостатньо прозора форма адресатної референції здатна призвести до комунікативної невдачі, приміром:

(13) [Чоловік пропонує знайомій прогулятися]

„Von dem Regen, den der Wetterbericht angekündigt hat, scheinen wir nichts abzubekommen“, meinte Michael. „Einem ausgedehnten Spaziergang steht also nichts im Wege“. (+> Gehen Sie mit mir spazieren!)

Da Jenny nicht wusste, ob sie angesprochen war, schwieg sie einfach.
(Wilkinson)

За допомогою імпліцитної форми позначення адресата адресант має можливість ефективно корегувати (збільшувати або зменшувати) іллокутивну силу висловлення, а також реалізувати стратегії вуалювання (збереження власного обличчя (1, 5, 2)), позитивної (єдність і солідарність із партнером по комунікації (4, 7)) та негативної (визнання автономії та свободи вибору партнера (6, 9, 11)) ввічливості.

ВИСНОВКИ

IAP реалізується за умов відсутності експліцитно оформленого звертання, її виведення відбувається на ґрунті переосмислення всієї експліцитної пропозиції висловлення чи невербального акту або на ґрунті переосмислення лише адресатної референції із залученням дискурсивного контексту.

Індикатори IAP – специфічні лінгвістичні засоби (лексичні та граматичні), що сигналізують про наявність імпліцитного позначення адресата. Лексичні індикатори IAP поділяються на іменникові, прикметникові та займенникові: особовий займенник *wir*, що не інклюзує адресанта, особові займенники 3-ї особи *er / sie / sie*, вказівні займенники *der / die* та *dieser / diese*, невизначено-особові займенники. Займенники в функції індикаторів імпліцитної адресатної референції у сучасному німецькомовному дискурсі в залежності від контексту та характеру комунікативної ситуації можуть набувати додаткових колокутивних смислів. Іменникові індикатори IAP мають узагальнююче значення, позначаючи групу осіб, до якої належить

адресат, або групу осіб, що протиставляється йому, а також здатні супроводжуватися метафоричним або метонімічним переосмисленням пропозиції висловлення.

До граматичних індикаторів ІАР належать еліпсис, пасивний стан дієслова та конструкції із займенниками *es, das, was*. Найпоширенішим граматичним індикатором ІАР є еліпсис, який характеризується референційним пропуском.

У сучасному німецькомовному дискурсі ІАР здатна реалізуватися в експліцитних, індириктних та імплікативних мовленнєвих актах. Імплікативні мовленнєві акти з імпліцитною адресатною референцією становлять різні підтипи асертивів, експресивів, квеситивів, директивів та комісивів.

ІАР не завжди є успішною. Її непрозорість, невідповідність адресатові, комунікативній ситуації або характеру взаємовідносин між співрозмовниками, недоречність вживання в соціальному колі, до якого належать комуніканти, може прозвести до комунікативної невдачі. У випадку нерозуміння ІАР може бути відновлена за ініціацією продуцента або адресата висловлення.

ІАР підпорядкована тактиці непрямого позначення адресата, яка взаємодіє зі стратегією вуалювання, а також стратегіями позитивної та негативної ввічливості.

Результати дослідження відкривають перспективи для аналізу когнітивних операцій, що лежать у основі імпліцитної адресатної референції, вивчення взаємодії експліцитних та імпліцитних форм адресатної референції у дискурсі, а також залучення діяхронічного та контрастивного аспектів.

Основні положення роботи відображено у таких публікаціях автора:

1. Панченко І.М. Діяхронічний та лінгвокультурний аспекти вживання адресатних займенників німецької мови / І.М. Панченко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2010. – № 930. – Вип. 64. – С. 110–114.
2. Panchenko I.M. Explizite und implizite Adressatenanrede im deutschsprachigen dialogischen Diskurs / I.M. Panchenko // Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах : зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – Вип. 26. – С. 76–84.
3. Панченко І.М. Імпліцитна адресатна референція в мовленнєвих актах директивах / І.М. Панченко // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2014. – № 1124. – Вип. 78. – С. 144–151.

4. Панченко И.М. Адресатная референция в структуре немецкоязычного диалогического дискурса / И.М. Панченко // *Language and Literature in the Contemporary Paradigm of Scientific Knowledge*. – № 6. – Yerevan : Lusakn, 2015. – С. 44–51.
5. Панченко І.М. Адресатна референція як засіб реалізації Принципу Ввічливості / І.М. Панченко // *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. – Серія: Філологічні науки. Мовознавство. – № 4 (305). – Луцьк : СХУ імені Лесі Українки, 2015. – С. 264–270.
6. Панченко І.М. Експліцитна та імпліцитна адресатна референція в лінгвістиці (на матеріалі сучасного німецькомовного дискурсу) / І.М. Панченко // *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна*. – 2015. – Вип. 81. – С. 126–133.
7. Панченко І.М. Успішність адресації та комунікативні невдачі на ґрунті адресатної референції (на матеріалі сучасного німецькомовного дискурсу) / І.М. Панченко // *Наукові записки*. – Вип. 145. – Серія: Філологічні науки. – Кіровоград : РВВ КДПУ імені В. Винниченка, 2016. – С. 280–285.
8. Панченко І.М. Вживання адресатних займенників у німецькій лінгвокультурі / І.М. Панченко // *Методичні та психолого-педагогічні проблеми викладання іноземних мов на сучасному етапі*, 19 листопада 2009 р., тези II Всеукр. науково-метод. конференції. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С. 90–91.
9. Панченко І.М. Стратегії уникання при виборі адресатного займенника німецької мови / І.М. Панченко // *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*, 5 лютого 2010 р. : тези IX міжнар. наукової конф. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 236–237.
10. Панченко І.М. Фактор адресата при виборі адресатного займенника / І.М. Панченко // *Германістика у XXI столітті: когнітивна, соціо- та прагмалінгвістика*, 10 квітня 2010 р. : тези наук. конф. германістів. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. – С. 62–63.
11. Панченко І.М. Адресатні займенники німецької мови в діахронічному аспекті / І.М. Панченко // *Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація*, 4 лютого 2011 р. : тези доповідей X наук. конф. з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 221–222.

12. Панченко І.М. Імпліцитне вираження адресатної референції у сучасному німецькомовному дискурсі / І.М. Панченко // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація, 3 лютого 2012 р. : тези доповідей XI наук. конф. з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 210–211.
13. Панченко І.М. Пронімінальні засоби імпліцитної референції до адресата в сучасному німецькомовному дискурсі / І.М. Панченко // Германістика у XXI столітті: когнітивна, соціо-та прагмалінгвістика, 21 квітня 2012 р. : тези доповідей II Всеукр. наук. конф. германістів з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 137–139.
14. Panchenko I.M. Implizite Adressatenreferenz im dialogischen Diskurs / I.M. Panchenko // Semantik und Pragmatik im Spannungsfeld der germanistischen und kontrastiven Linguistik, 17-19 вересня 2012 р. : тези українсько-німецької наук. конф. – Donezk : Nationale Universität Donezk, 2012. – S. 148–149.
15. Панченко І.М. Імпліцитне звернення до адресата в німецькомовних директивних мовленнєвих актах / І.М. Панченко // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація, 1 лютого 2013 р. : тези доповідей XII наук. конф. з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 248–249.
16. Панченко І.М. Імпліцитне звернення до адресату в мовленнєвих актах асертивах / І.М. Панченко // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація, 7 лютого 2014 р. : тези доповідей XIII наук. конф. з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – Частина 2: С. 51–52.
17. Панченко І.М. Адресатна референція як засіб реалізації Принципа Ввічливості / І.М. Панченко // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація, 27 березня 2015 р. : тези доповідей XIV наук. конф. з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – С. 171–173.
18. Панченко І.М. Комунікативні невдачі на ґрунті адресатної референції / І.М. Панченко // Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація, 5 лютого 2016 р. : тези доповідей XV наук. конф. з міжнар. участю. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. – С. 141–143.

АНОТАЦІЯ

Панченко І.М. Імплицитна адресатна референція в німецькомовному дискурсі: структурно-семантичний і прагматодискурсивний аспекти. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.04 – германські мови. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України. – Харків, 2016.

Дисертацію присвячено встановленню структурно-семантичних і прагматодискурсивних характеристик висловлень з імплицитною адресатною референцією у сучасному німецькомовному діалогічному дискурсі. Виведення імплицитної адресатної референції потребує переосмислення всієї експліцитної пропозиції висловлення або переосмислення лише адресатної референції на ґрунті лексичних або граматичних індикаторів. У сучасному німецькомовному дискурсі імплицитна адресатна референція реалізується в мовленнєвих актах різних іллокутивних типів, підпорядкована тактиці непрямого позначення адресата у взаємодії зі стратегіями вуалювання, позитивної та негативної ввічливості.

Ключові слова: ввічливість, дискурс, імплицитна адресатна референція, індикатор, мовленнєвий акт, прагматика, стратегія.

АННОТАЦИЯ

Панченко И.М. Имплицинтная адресатная референция в немецкоязычном дискурсе: структурно-семантический и прагматодискурсивный аспекты. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.04 – германские языки. – Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, Министерство образования и науки Украины. – Харьков, 2016.

Диссертация посвящена установлению структурно-семантических и прагматодискурсивных характеристик высказываний с имплицитной адресатной референцией в современном немецкоязычном диалогическом дискурсе. Выведение имплицитной адресатной референции требует переосмысления всей эксплицитной пропозиции высказывания или переосмысления только адресатной референции на основе лексических или грамматических индикаторов. В современном немецкоязычном дискурсе имплицитная адресатная

референция реализуется в речевых актах различных иллокутивных типов, починена тактике непрямого обозначения адресата во взаимодействии со стратегиями вуалирования, позитивной и негативной вежливости.

Ключевые слова: вежливость, дискурс, имплицитная адресатная референция, индикатор, речевой акт, прагматика, стратегия.

ABSTRACT

Panchenko I.M. Implicit addressee reference in German-speaking discourse: structural, semantic and pragmatic aspects. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology, Speciality 10.02.04 – Germanic Languages. – V.N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2016.

The thesis focuses on defining structural-semantic, pragmatic and discursive characteristics of utterances with an implicit addressee reference in modern German dialogical discourse. Addressee reference as a correlation between one of the arguments of the proposition of utterance and its addressee is expressed either explicitly or implicitly. Implicit addressee reference is an appeal to the addressee/addressees without explicit addressing, its inference being made on the basis of discursive context.

By degree of the propositional content rethinking implicit addressee reference has two types: 1) rethinking the whole proposition, 2) rethinking addressee reference based on indicating devices – specific linguistic means which indicate implicit addressee reference.

By structural-semantic criterion the indicating devices of implicit addressee reference are divided into lexical (substantive, adjectival and pronominal: personal pronoun *wir*, which does not include an addressee, third-person personal pronouns *er / sie / sie*.) demonstrative pronouns *der / die* and *dieser / diese*, indefinite-personal pronouns) and grammatical ones (ellipsis, passive voice and constructions with pronouns *es, das, was*). Implicit addressee reference may involve metaphoric and metonymic rethinking the proposition as well as non-verbal means.

Pronouns as implicit addressee indicating devices can get additional collocutionary senses. The pronoun *wir* as an implicit addressee reference indicating device refers to the addressee (or also to third persons), but does not include the utterance producer into the reference area. The inclusive *wir* assimilates the speaker and the addressee and incorporates the pronoun of address (*du* or *Sie*).

Substantives used in the addressing function may refer to the group of persons that includes the addressee or is opposed to him / her.

Utterances with implicit addressee reference may implement different illocutionary types of speech acts and demonstrate various combinations of explicit and implicit illocutions, first of all, the ones of the directive type. «Explicit assertive – implicit directive» is the most frequently used combination. A combination of an explicit directive illocution with a non-directive implicit one has not been found. The main implicit addressee reference indicating device in explicit speech acts is ellipsis, the most frequent illocutionary types of explicit speech acts with implicit addressee reference are the directive and the quesitive ones.

Successful addressee reference presupposes its implementation by the speaker within a certain speech act, its perception and proper interpretation by the addressee. To be successful the addressee reference form may be: 1) transparent; 2) corresponding with the addressee, the communicative situation and the character of relationship between the communicators; 3) acceptable in the social circle (society, ethnic group, etc.) the communicators belong to. In a successful speech act the addressee reference is always successful, whereas in an unsuccessful speech act it can be both unsuccessful and successful. The latter occurs when the addressee correctly decodes the speech intended for him/her but fails to understand and properly interpret the general meaning of the utterance.

Communicative failures based on implicit addressee reference occur due to inaccurate referential correlation connected with an indistinct addressee reference form. In case of misunderstanding or incorrect understanding the addressee reference may be renewed on the initiative of the speaker or the addressee of the utterance.

Implicit addressee reference is implemented through tactics of indirect addressee reference and interacts with off-record strategy, positive and negative politeness strategies.

Key words: communicative failure, discourse, implicit addressee reference, indicating device, politeness, pragmatics, speech act, strategy.

Підписано до друку 02.09.2016.
Формат 60 x 90/16. Друк ризографічний.
Гарнітура Times New Roman.
Зам. 2508/2016. Ум. вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Ціна договірна.

Надруковано ФОП Сверделов М.О.
м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 24, корп. А, кв. 33.
Свідоцтво про державну реєстрацію ВОО № 971661 від 13.12.2005.